

Historia artis

Bányai Éva Eszter

Kolozsvár

Református templomok Óromániában

Reformed Church Buildings in Southern Romania. Abstract

This paper presents the history of the construction of the Reformed church buildings of Bucharest and Brăila. The author takes into account the personal memories and notes of the ministers who served in them. These memoirs cannot be considered as being strictly historical documents, nevertheless, they contain useful and important data, having been written by those who had been involved in the process of construction as well as in the latter history of these buildings and communities.

Keywords: art history, Reformed architecture, construction of Reformed church buildings, Bucharest, Brăila.

Az Órománia megnevezés egyaránt szolgál területi és időrendi betájolásra is. Ez a név Havasalföld és Moldva 1859-es egyesítése nyomán létrejött területet jelöli: a Regátot, amely magába foglalja a Kárpátoktól délre és keletre eső Olténiát, Munténiát és Dobrudzsát; Moldvát, valamint Bukovinát és Besszarábiát. A román királyság ezebből a területekből állt a 19. század közepétől. Ide magyarok is vándoroltak, hogy jobb megélhetőséget keressenek. Az erdélyi magyar kivándorlás az 1848-as szabadságharc után kezdett nagyobb méreteket ölteni. A székely területek el is szegényedtek a század folyamán. Sokan bujdosókként menekültek a megszorításokat foganatosító hatalom elől. Nyugat fele hosszú volt az út, így sokan délnek vették az irányt.

Bukarest

A Bukaresti Református Egyházközséget Sükei Imre lelkipásztor alapította 1815-ben. Ekkor még a lutheránus templomban tartották istentiszteleteiket. Pár évvel később a két felekezet már nem tudott megegyezni a bérleti költségek tekintetében, és így merült fel a templomépítés terve. A kis közösségnek viszont nem volt elég anyagi fedezete, ezért a lelkész hosszú gyűjtési körútra indul. 1819-ben Iordache Filipescu bojáról sikerül megvenni egy alkalmas telket, s miután engedélyt kaptak Șușu fanarióta fejedelemtől, megkezdték a templom építését.¹ A fából készült templom, illetve parókia, kocsiszín és istálló 1821-re készültek el.

Ebben az időben Bukarest öt kerületből állt. Ezeket színekkel jelölték meg. A terület, ahol a református templom épült, a zöld kerületben volt (comisia verde), a város központjának nyugati részében. A parókia előtt É-D irányban a Luther utca húzódott,²

¹ Szabó Lajos: *Czelder Márton működése*. Városi Nyomda. Debrecen 1940, 45.

² A 18. században épült német evangélikus templomról nevezték el. Ma is a str. Luterana nevet viseli.

mellette, Ny-K irányban pedig a Kálvin utca zárta közre, amely 1875-ben, az utca kiszélesítése alkalmából a Ştirbei Vodă nevet kapta. Ma is ezt a nevet viseli A telek háromszögű volt, a Luther utcára néző oldala 30 m, másik oldala pedig 76 m, összesen mintegy 1150 négyzetmétert tett ki.³ Az itt álló és fából készült épületek veszélynek voltak kitéve a gyakori tüzesetek miatt.

A fatemplom kisméretű épület volt, tetejére harangtornyot húztak. Ez viszont elütött a hagyományos református templomok küllemétől, ugyanis a templom tornyára – csillag helyett – bádoggal borított fakeresztet helyeztek. A templom bejáratával szemben, egy fülkében a Krisztus keresztfeszítését ábrázoló olajfestmény állott. Szélessége és magassága meghaladta a 2 m-t. Az oltárkép alatti polcon 6 viaszgyertya égett az istentiszteletek alatt.⁴ Ez nem volt szokatlan a lutheránus templomból frissen átköltözött gyülekezet számára, azonban mégis különös és ritka jelenségnek számítottak a református hitvallású közösségekben. A 19. század elején bevezetett vallási türelmi rendelet csak papíron létezett Havasalföldön, és alkalmazkodni kellett, például, az államvallásnak elismert görög-keleti (ortodox) egyház ünnepeinek dátumához. A liturgia viszont az erdélyi rend szerint folyt. Ezért a református gyülekezet is a Julianus-naptár szerint tartotta az ünnepeket. Sükei Imre belátta, hogy amennyiben nem vállalja ezt a kompromisszumot, veszélybe kerül a gyülekezetalapítás terve. Ugyanis az ortodox többségben az a felfogás élt, hogy a görög-keleti egyház az uralkodó egyház, a többi felekezet csupán megtűrnivaló szekta. A protestáns vallást nem ismerték. A lakosság és a hatóságok pedig gyanakvással tekintettek az újonnan épülő templomra.⁵

A templom belsejébe szószéket és orgonát, a toronyba pedig egy kisebb, felirat nélküli harangot helyeztek.⁶ Ekkor a temetők még a templomépületek körül kaptak helyet a százötvenezer lakost számláló városban. A református közösség is a templom körüli cinteremben temetkezett. Ide helyezték el később Sükei Imre lelkész földi maradványait is.

1857-től Koós Ferenc⁷ lett a gyülekezett lelkésze. Gyűjtést szervezett két új harang öntéséhez. Szerződést kötöttek Blank Gusztáv bukaresti harangöntővel, aki 120 aranyért készítette el a két új harangot. A templom tornya azonban túl kicsinek bizonyult ezek számára, ezért haranglábat emeltek a templom mellé. Ez a két harang máig használatban van, mint a bukaresti református gyülekezet legrégebbi tárgyai.⁸ A nagyobbik harangon a lelkész, illetve az egyházi tisztviselők nevei, bibliai íge, illetve a harangöntő neve és az évszám olvasható; a kisebbik harangon egy másik bibliai idézet, a harangöntő neve és az évszám áll.⁹ A harangok felső és alsó részét levél és indadíszek díszítik.

³ Koós Ferenc: *Életem és emlékeim 1828–1890*. I. kötet. Alexi Könyvnyomdája, Brassó 1890, 368.

⁴ Koós Ferenc: *i. m.* II. kötet, 7.

⁵ Uo. 8.

⁶ Uo. 42.

⁷ Ő maga is Kossuth-husár volt az 1848–49-es szabadságharcban, ezt követően pedig teológiai tanulmányait befejezve, a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárosa.

⁸ Ezek ma a Viilor-i (Szőlőskert), Bukarest II. Református Egyház templomának tornyában állnak használhatatlan állapotban.

⁹ A nagyobbik harangon helyesírási hiba van: Koós Ferenc Lelkész helyett *Lélekész* olvasható, ami annak jele, hogy a harangot öntő Blank Gusztáv minden valószínűség szerint nem volt magyar származású.

Az 1848–49-es szabadságharcot követően megnőtt a bukaresti magyarság létszáma. Ekkor a bukaresti református egyházközség lélekszáma csaknem 2000 volt.¹⁰ A kisméretű templom túl szűknek bizonyult a nagyobb ünnepeken. Ilyenkor a gyülekezetnek mintegy egynegyede tudott részt venni az istentiszteleteken, amiért a hívek neheztek is. Ugyanakkor a templomtorony zsindey-teteje is megrongálódott, falai meglazultak, az évenkénti javítások pedig sokba kerültek. Ekkor vált szükségessé egy új, nagyobb, kőből készült templom megépítése, amelyet Koós Ferenc lelkipásztor kezdeményezett. A tervek elkészítését Enderle Károly építész vállalta el, s egyben azt is, hogy ingyen vezeti majd az építkezést. Lebontották a régi templomot, az épen maradt gerendákat viszont újrahasználták. Az alapköv letételére 1863. március 25-én került sor, amelyre meghívták

A hajdani, 1863-tól épített bukaresti református templom

báró Eder osztrák konzult és Cuza fejedelem feleségét, Elena Cuza-t is,¹¹ akik meg is jelentek a nagy ünnepségen.¹² Az új épületet egyes szakértők Bukarest legszebb templomának jövendölték a tervek alapján.¹³

A templom három és fél év alatt épült fel, hossza körülbelül harminc méter. Teremtemplom volt, főhajója mentén kétoldalt karzat húzódott végig. A karzatba a bejárat és a templom közötti előtér két oldalára épített lépcsőn lehetett feljutni. Az épületet dongaboltozattal fedték be. A főhajót félköríves diadalív választotta el a szentélytől, szentélye kicsit kiugorva, a nyolcszög három oldalával záródott. A templom mindkét oldalán öt-öt nyújtott, félköríves ablak volt, ezeknek középmagasságában pedig vízszintes párkány osztotta ketté a külső homlokzatot, s ez jelölte a karzat helyét is. A szentélyen három mérműves ablak nyílt. (A bejárattal szembenit később befalazták.) Ezen ablakok fölött koronázó párkány futott. A templom bejáratát képező hármaskapuzathoz néhány lépcsőfok vezetett fel.

A főhomlokzat finom, kecses vonalakat követett, kétoldalt a sarok-támpillérek ki-magasodtak, ezeket kis fiatornyok zárták le. A főhomlokzat három függőleges részre tagolódott, a középső tengely kissé előre ugrott. A három ajtó közül a középső a leghangsúlyosabb, a két szélső kisebb méretű. A homlokzatot három félköríves vakárkád tagolja, mindeniken körablak nyílik. A két szélső tengely vakárkádja fölött kettős ikerablak volt, a középső tengelyben pedig egy nyolcágú, csillag alakú ablak. Ezeket fémkerettel látták el, valószínűleg azért, hogy színes üveget helyezzenek belsejébe. A homlokzatot mintegy megkoronázta a torony, amely a bejárat fölött magasodott.

¹⁰ Szabó Lajos: *i. m.* 21.

¹¹ Koós Ferenc: *i. m.* 83.

¹² Ma is őrzik az alapkövetételkor – állítólag éppen az Elena Cuza által – használt vakolókanelat és kalapácsot.

¹³ Koós Ferenc: *i. m.* 89.

A tornyot négy támív támasztotta, az elülső két támív átlós támpilléreként futott le a főhomlokzaton, ezek ugratták kissé előbbre a középső tengelyt, a két hátulsó támív pedig a tetőn nyugodott. A támívek között egy-egy keskeny, félköríves ablak helyezkedett el. Hangsúlyos, díszített párkány szakította meg a nyolcszögű torony függőleges hatását. Ezt követte a torony keskenyebb része, amelynek mindenik oldalát egy-egy keskeny ablak törte át. A torony oldalait háromszögromzatok zárták, ezt csúcsos sisak fedte, tetején aranycsillaggal. A torony 1866-ban készül el, tetejére a Fernet aranyműves által készített csillagot Streitförder József építész helyezte el; a csillag belsejébe emlékirat került. A templom tornyába helyezték el az 1857-ben öntött harangokat.

A templom neogótizáló jellegű volt, a mérműves és körablakok díszes megjelenést adtak kinézetének. A támpillérek, a magas, keskeny ablakok, illetve a fiatornyok a függőleges hatást hangsúlyozzák ki, ezt a torony tetősisakja koronázza meg. Homlokzata kecses és lendületes volt, hegyes tornya magasba tört. A bejárat fölé pedig magyar nyelvű bibliai idézetet írtak fel, nem félve a román járókelők reakciójától. Amikor azonban a járó-kelő románok megpillantották a csillagot a torony tetején, gúnyos megjegyzéseket tettek, mivel az a török mecseteket idézte fel emlékezetükben. Ezért az állványokat még a csillag feltevéseinek napján lebontották, hogy senki se tudjon felmászni oda és esetleg ledönteni azt.¹⁴

A szentély közepére a régi templom szószékét állították fel, a karzatba is a régi orgona került. A neogótikus motívumokkal díszített faszószék a bejáratnál szemben, a diadalív mögött állt. A kosár eredetileg magasan állt, és kétoldról fából készült, kompozit fejezetekben végződő, csavart oszlopokkal ellátott, csúcsíves szerkezet fogta közre, ezen pedig kúszóvirágokkal díszített fiatornyok ékeskedtek. Hangvetőjén hét fiatorony magasodott, ezeket is kúszó- és keresztvirágok díszítették.

Az orgona a templom nyugati oldalán lévő bejárat fölötti karzatra került. Ez is neogótikus, fiatornyos díszítőelemekkel készült. Sípjait három csúcsíves szekrénybe helyezték. A billentyűzet fölé berakott díszített tábla azt jelzi, hogy az orgona Kolonics István 150. műve, és hogy 1880-ban készült Kézdivásárhelyen. Az új padok 1880 körül készülhettek, ugyanis Koós Ferenc idejében, aki 1869-ig volt a bukaresti lelkész, még nem került új bútorzat a templomba.¹⁵ Az új templom tehát teljes egészében a református hagyományok szerint készült el. A régi templom oltárának, illetve keresztjének nyoma veszett.

Ez a templom, amelynek megépítése nem kevés erőfeszítésbe és anyagi költségbe került, ma már nem áll. Az 1930-as években a román királyi udvar felajánlotta, hogy megvásárolja a templom telkét, hogy kibővíthesse a mögötte felépülő királyi palota kertjét. Hosszú pereskedés kezdődött, s ez elhúzódott a második világháború kitörése miatt. A háborút követően a királyi palota lett a Köztársaság palotájává, a tervezett bontásokról azonban nem mondtak le. Erre 1959-ben kerül sor. A templomot teljesen lebontották, berendezését is csak sérült állapotban sikerül megmenteni.

A szószék ma is megvan – két oldalsó szárnya nélkül –, hasonlóképpen az orgona és a padok is, és a Bukarest II. református gyülekezet mai templomában állnak. Ez a templom 1939-ben épült fel, ma a Șoseaua Viilor 97. szám alatt van. 1959-ben bővítették ki állami költséggel, amelyet az egyházközség kárpótlásként kapott a lebontott

¹⁴ Koós Ferenc: *i. m.* 118.

¹⁵ Uo. 116.

templomért. Nyugati homlokzatára magas tornyot építettek. Ide hozták át a két régi harangot is.

A lebontott templom helyét ma már semmi nem jelöli. A királyi palota mögött forgalmas úttal közrezárt, kisméretű park fekszik, amely a Szépművészeti Múzeumnak ad ma helyet.

Brăila

1859-ben megindult az úgynevezett regáti misszió, amely a déli területeken élő református hívek összegyűjtését tűzte ki célul. Ennek eredményeképpen születik meg 1866-ban a Brăilai Református Egyházközség, temploma viszont még nem volt. Czelder Márton, a misszió vezető lelkésze gyűjtést szervezett 1870-től. A harangot még a templom felemelése előtt megöntették, és megörökítették rajta rajta az adományozók, illetve az öntőmester nevét: Walser Ferenc, Pest, 1869.¹⁶ Ez a brăilai evangélikus templomba került kölcsönbe mindaddig, amíg felépült a református istenháza.

A brăilai református templom

Az építére alkalmas telket 1888-ban vásárolták meg. Ez ma a Carol körútról nyílik. A templomépítés 1892-ben kezdődött meg, amint ezt a templombejárat fölé elhelyezett emléktábla is jelzi. Megörökítették rajta az építés idejében szolgált egyházi előjárók – a püspök, az esperes, a gyülekezet lelképásztor és a gyülekezeti gondnok – nevét; és románul is feljegyezték azt, hogy a templom Károly király idejében épült. A tábla sorait bibliai idézet zárja. Az építkezéseket egy helybéli román építész vállalta el.

A brăilai templom kisméretű a bukarestihez képest, de homlokzata kecses és díszes. Alaprajza téglalap formájú. Főhomlokzata mozgalmas: a nagy és a kisebb tornyok által kölcsönzött verti-

kális jelleget a vízszintes párkányok enyhítik. Megépítésekor nyolc kisméretű díszítő tornya volt a templomnak. Ezek közül ma már csak négy látható, és ezek a nyugati homlokzat fölé magasodó tornyot zárják közre. (A harangtorony négy szögletének fiatornyait eddig ismeretlen okok miatt bontották le.)

Csúcsíves bejárata fölött fémráccsal díszített körablak törte át a főhomlokzatot, ezt ma már egyszerűbb formájában, fehérre festve lehet megtekinteni belülről. Az ablak fölött helyezték el a már említett feliratos márványtáblát. A három függőleges tengelyből álló főhomlokzatnak középső tengelye, amely a toronyban végződik, erősen előreugrik, a torony nagyon hangsúlyos szerepet kap. A felirat fölé háromszögormozattal

¹⁶ Hegyi Mózes: *Végnár*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet. Kolozsvár 1937, 18.

ellátott párkányt készítettek, amely alatt ívsor fut végig. A tornyot két oldalról fiatornyok szegélyezik a szélső támpillérek megnyújtásában. A főhomlokzat sarkait képező támpillérek is ugyanilyen fiatornyban magasodnak a tető fölé. Ezen kis tornyok mindenik oldalán egy-egy mélyített tükör látható, oldalaik nyújtott háromszögromzatban végződnek, kontyvető fedí őket. Mindenik tetejére kis gömböt helyeztek.

A harangtornyot párkány választja ketté, ez alatt kisméretű vak-körablak látható, fölötté pedig a kiugratott táмок között egy-egy csúcsíves vakablak. Valójában rendes ablakok voltak, később falazták be őket. Felül a torony oldalai háromszögromzatokban végződnek, ívsor fut végig alattuk, végül kontyvető fedí. Erre gömböt helyeztek, föléje pedig csillagot. Ezek az elemek neogótikus jelleget kölcsönöznek a homlokzatnak. A magasba ívelő tornyok, a csúcsíves ablakok lendületessé és mozgalmassá teszik kinézetét.

A teremtemplom belsejébe kis előtéren keresztül lehet bejutni, ahonnan lépcsők vezetnek a bejárat fölötti karzatba. Ide helyezték el az orgonát, amely ma már nincsen meg. A brassói Nagy József-cég által épített orgona sípjai három félköríves szekrénybe kerültek, mindeniket háromszögromzat fedte.¹⁷

A dongaboltozattal fedett tér keleti oldala háromszögben záródik, az ablakok csúcsívesek. A falakon koronázó párkány fut, ezt az északi és déli oldalon három-három, kissé sematikus kompozit-fejezetű faloszlop tartja. A kisméretű belső egyszerű kiképzést kapott. A bejáratnál szemben helyezték el a szószéket, kétoldalt pedig a padok sorát. A szószék fölött most román felirat áll: *Aici este casa lui Dumnezeu, aici este poarta cerurilor* (Isten háza ez, a mennyek kapuja), mivel a református gyülekezet saját erejéből már nem tudja fenntartani a templomot, és ezért időnként a pünkösdisták gyülekezetnek adják bérbe.

Méretét tekintve a bráilai templom nem túl nagy, azonban sokak szerint a legszebb a ma is fennálló óromániai református templomok közül.

E két templom történetéről beszélnek azok a személyes beszámolók is, amelyeket a templomokban szolgáló lelkészek jegyeztek le. Ezek nem nevezhetők kimondottan történelmi forrásoknak, azonban hasznos adatokat tartalmaznak, mivel olyan személyektől származnak, akik részesei voltak a templomok megépítési folyamatának, illetve további helyzetük alakulásának. Emellett jól tükrözi azt az erőfeszítést is, amellyel összegyűjtötték és gondozták gyülekezeteiket, illetve ápolták nemzeti és vallási fennmaradásukat.

Felhasznált irodalom

- Hegyi Mózes: *Végyár*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet. Kolozsvár 1937.
 Hencz Hilda: *Magyarok román világban*. Caroco Kiadó, Bukarest 2009.
 Koós Ferenc: *Életem és emlékeim 1828–1890*. Alexi Könyvnyomdája, Brassó 1890.
 Nagy Sándor: *A regáti magyarság*. Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár (1935) 2000.
 Neculai Ionescu-Ghinea: Református templomok. In: Györfi Ibolya (szerk.): *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője 1994–1997*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1998, 50–53.
 Szabó Lajos: *Czelder Márton működése – A Moldva-Oláhországi első magyar református misszióban*. Városi Nyomda, Debrecen 1940.
 Szigethy Béla: A regáti misszió. In: *Szórványainkról*. Kiáltó Szó Kiadása, h. n. 1935.

¹⁷ Hegyi Mózes: *i. m.* 28.